De Reformbeweging en de **montessori-metamorfose**

We begrijpen het vernieuwingsonderwijs beter in verband met de reformbeweging, het socialisme, natuurbewustwording en de humanitaire beweging rond 1900, niet als een geïsoleerd pedagogisch fenomeen. Een synthese en herinneringen van onderwijswetenschapper Sjoerd Karsten[1]: 'Red ons van de verlossers'.

Sjoerd Karsten

TEKST: **PAUL OP HEIJ**

Emeritus hoogleraar Sjoerd Karsten herinnert zich een scène op een Europese montessori-conferentie in Boedapest. De voorzitter van de Amerikaanse montessorivereniging hield een betoog tegen wat hij '*Montesomething*' noemde. Hij haalde een 'Jenga-achtig'[2] blokken-spel tevoorschijn: wanneer je cruciale onderdelen uit het concept sloopt, zo hield hij zijn gehoor voor, claim je weliswaar dat het montessorionderwijs is, maar stort het bouwwerk in elkaar. Deze anekdote legt de spanning binnen de hervormingsbeweging bloot, zegt Karsten: 'Aan de ene kant de orthodoxe tak – de Association Montessori Internationale, die het erfgoed van de grondlegger bewaakt. Aan de andere kant de pragmatische traditie, zoals de Nederlandse Montessori Vereniging, die ruimte laat voor aanpassingen en maatschappelijke integratie.' Achter dit verschil gaat een cultuurhistorisch fenomeen schuil dat Karsten aanduidt als het verlossingsparadigma. 'Elke vernieuwingsbeweging in het onderwijs – montessori, dalton, jenaplan, freinet, de vrijeschool of het libertaire onderwijs van anarchisten, begon met een analyse van hel en verdoemenis. De maatschappij werd voorgesteld als verrot, het reguliere onderwijs als geestdodend en het kind als geknecht. Vervolgens trad de verlosser op: een pionier die een uitweg beloofde via een holistische methode. De tragedie van elke verlossingsbeweging is dat de leer versteent zodra de verlosser overlijdt. Volgelingen klampen zich vast aan de canon, opvolging wordt dogma, en modernisering geldt als verraad. Aanpassen geldt als uit den boze, waardoor de beweging verder versteent. Mijn motto is: "Red ons van de verlossers"."

In dit artikel ontrafelen we de kruisbestuivingen tussen de reformbeweging (*Lebensreform*[3]), het 19e- en 20e-eeuwse socialisme, natuurbewustwording en het humanitarisme[4]. Aan de hand van herinneringen, historische inzichten en het carrièreverloop van Sjoerd Karsten tonen we hoe deze stromingen ontsproten aan dezelfde maatschappelijke verbeeldingskracht – en hoe hun erfenis doorklinkt in onze visie op kind, school en samenleving.

'Vernieuwers waren vrijwel zonder uitzondering afkomstig uit de burgerij of adellijke kringen.'

Vroege socialisten en modelscholen

In het collectieve geheugen geldt het anarcho-socialisme[5] van de late 19e eeuw als een *bottom-up* beweging van arbeiders. Inzoomen op onderwijsinitiatieven en voormannen legt een paradox bloot: vernieuwers waren vrijwel zonder uitzondering afkomstig uit de burgerij of adellijke kringen. Neem prins Peter Kropotkin, grondlegger van het anarcho-communisme, die voortkwam uit de aristocratie van het tsaristische Rusland. Of Ferdinand Domela Nieuwenhuis, leider van de Nederlandse arbeiders. Nieuwenhuis stamde uit een Luthers predikantengeslacht. Toen Domela besloot bij een Amsterdamse kleermaker thuis te kijken, was dat wellicht de eerste keer dat hij een arbeiderswoning van binnen zag, vertelt Karsten.

Sociaaldemocratisch voorman Pieter Jelles Troelstra keek met verwondering naar de hervormingsgerichte onderwijsexperimenten. Karsten: 'Troelstra's kinderen gingen naar een Duits *Landerziehungsheim*, gebouwd op de idealen van de *Reformpädagogik*[6]. Dit leidde tot ruzies met zijn vrouw Sjoukje Bokma de Boer, schrijfster Nienke van Hichtum, die veel van dit onderwijs verwachtte. Het kostte Troelstra veel geld en het gezin moest verhuizen naar een kleine bovenwoning. Denk ook aan Karl Marx. Toen die per trein naar Amsterdam reisde, werd hij opgevangen door Hendrik Gerhard[7], oprichter van de Nederlandse afdeling van de Eerste Internationale[8]. Gerhard bracht de filosoof onder in een chic hotel. Toen medestanders vroegen hoe Marx in de omgang was, antwoordde hij dat Marx hem als een gentleman behandelde, maar toch als een kruier van koffers. Het tekent de paternalistische verhoudingen binnen de vroege socialistische elite.'

Deze leiders deelden een fascinatie voor onderwijsvernieuwing via modelscholen. Waar de parlementaire sociaaldemocratie via de overheid het onderwijssysteem probeerde te hervormen (zoals latere middenschoolplannen van Leon van Gelder[9] en de Nederlandse Onderwijzersvereniging[10]), kozen anarchisten voor directe actie. Zij geloofden dat de maatschappij bevrijd kon worden door 'eilanden van verlossing'. Karsten: 'Een invloedrijk voorbeeld was het weeshuis in Cempuis, Noord-Frankrijk, in de jaren 1880 en 90 geleid door vrijdenker en pedagoog Paul Robin. In Cempuis werden theoretische lessen afgewisseld met fysieke arbeid, handvaardigheid en kunstzinnige vorming. Robin voerde ook co-educatie in: jongens en meisjes leefden en leerden gelijkwaardig samen – een gedachte die in het katholieke en burgerlijke Frankrijk als schandelijk gold. Vrijdenkers en links-liberale prominenten die delegaties stuurden, raakten onder de indruk.'

De fascinatie voor het experiment van Robin reikte tot Nederland. Adriaan Gerhard, zoon van Hendrik, wilde in Nederland een weeshuis stichten volgens de principes van Cempuis. Het project stuitte op een obstakel: er waren niet genoeg verweesde kinderen van niet-gelovige ouders te vinden. De vereniging en bijbehorende financiële kas, 'Weezenkas'[11], bleven bestaan en verstrekken tot op de dag van vandaag financiële steun. Elders in Nederland verrezen libertaire scholen, waaronder de Humanitaire School van professor Van Rees in Laren[12]. Om te voorkomen dat de inspectie het experiment zou sluiten, trokken de initiatiefnemers de jonge onderwijzer Cor Bruijn aan. Bruijn beschikte over een kweekschooldiploma, waardoor de school aan de wettelijke bevoegdheidseisen voldeed en in de praktijk haar gang kon gaan.

'Vrijdenkers en links-liberale prominenten die delegaties stuurden, raakten onder de indruk.'

Socialistische vrouwen, montessori paradox

Hoewel leiders van sociaaldemocratische en anarchistische bewegingen mannen van stand waren, werd de praktijk van onderwijsvernieuwing vooral gedragen door vrouwen. In het 19e- en vroeg-20e-eeuwse Europa waren voor vrouwen uit de middenklasse hoofdzakelijk twee beroepen opengesteld: verpleegster en onderwijzeres. Uit de hoek van kleuterjuffen en leraressen 'nuttige handwerken' stroomden vrouwen toe naar de nieuwe onderwijsbewegingen. Zij zagen in het reformonderwijs een bevrijding van het kind en een voertuig voor hun eigen emancipatie. Deze vrouwelijke dominantie leidde tot spanningen binnen de arbeidersbeweging. Karsten: 'Sociaaldemocratisch voorman en schoolmeester Theo Thijssen had een hekel aan "al die deftige dames" in het vernieuwingsonderwijs. Waar de socialistische beweging op papier streed voor vrouwenemancipatie, keek Thijssen neer op deze vrouwen. Hij vond hun benadering zweverig en burgerlijk, en stelde dat arbeiderskinderen behoefte hadden aan degelijk, klassikaal onderwijs in lezen, schrijven en rekenen. Een onderwijzeres met interesse voor montessori was de communistische activiste Brecht Willemse[13], die via kunstenaarsmilieus vocht voor culturele verheffing.' Brecht Willemse raakte via de communistische beweging en haar eerste man, schilder Peter Alma, betrokken bij avant-gardistische intellectuele milieus in Amsterdam. Zo raakte zij bevriend met het marxistische echtpaar Jan en Annie Romein. Zij waren voor de Tweede Wereldoorlog belangrijke propagandisten van het montessorionderwijs in Nederland, waarin ook een dochter van SDAP-wethouder Floor Wibaut een rol speelde. Karsten: 'Hierin openbaart zich een geografische en sociale metamorfose. Toen Maria Montessori haar eerste *Casa dei Bambini* opende, deed zij dat in de arme Romeinse volkswijk San Lorenzo. Het montessorionderwijs was oorspronkelijk bedoeld als een sociale interventie voor kinderen uit de onderklasse. Ook in Spanje, onder leiding van Francisco Ferrer en zijn *Escuela Moderna*, was het vernieuwingsonderwijs een volksbeweging gericht op arbeiderskinderen. In Nederland voltrok zich een ander »

proces: het reformonderwijs – en het montessorionderwijs in het bijzonder, werd een alternatief voor kinderen uit de (hogere) middenklasse. Ouders kozen voor dit "kind volgende" basisonderwijs. Zodra kinderen twaalf jaar werden, ging maatschappelijke status zwaarder wegen en werd gekozen voor een traditioneel gymnasium.'
Het Montessori Lyceum Amsterdam (MLA) kreeg daardoor een specifieke dynamiek. Zoals Karsten memoreert, kwamen er jaarlijks rond de vierde klas leerlingen naar het MLA. Het waren uitvallers van traditionele gymnasia die het klassieke systeem niet hadden volgehouden. 'Op het MLA vonden zij een flexibele leeromgeving waarin zij hun diploma konden behalen.' De sociaaldemocratie worstelde al in het interbellum met deze klassenscheiding. Toen een SDAP-commissie zich in de jaren 20 boog over de vraag welke onderwijsvernieuwing paste bij de arbeidersklasse, wezen zij het montessorionderwijs af als te individualistisch en burgerlijk. De commissie koos voor het daltononderwijs van Helen Parkhurst. Het Dalton-model bood individuele taakvrijheid, maar behield de structuur van het klassenverband. Dat sloot volgens de sociaaldemocraten beter aan bij waarden van solidariteit en gemeenschapszin.

Natuurbewustwording en verheffing

Het reformonderwijs kan dus niet geïsoleerd worden gezien van de internationale 'cultuurschok' rond 1900: de *Lebensreform*-beweging. Deze beweging was een reactie van intellectuelen, kunstenaars en burgers op industrialisatie, verstedelijking en de moraal van de 19e-eeuwse burgerij. *Lebensreform* was een streven om het menselijk leven te herstellen in harmonie met de natuur. Het omvatte idealen: vegetarisme, natuurgeneeskunde (zoals koudwaterkuren van Sebastian Kneipp), geheelonthouding van alcohol en tabak, en het stichten van biologische landbouwkolonies.
In Duitsland raakte deze beweging verweven met de theosofie – een stroming waaruit Rudolf Steiner zich afsplitste om de antroposofie en de vrijeschoolbeweging te stichten.

Karsten: 'In Nederland kende de beweging een burgerlijk-spirituele en een romantisch-socialistische tak. Een voorbeeld van deze kruisbestuiving was Jan Gerhard. In tegenstelling tot zijn broer Adriaan was Jan uitgesproken over een andere leefstijl. Hij schreef vegetarische kookboeken, pleitte voor natuureducatie en was een van de krachten achter de *Vereniging Schoonheid in het Onderwijs*[14]. Zijn filosofie was dat kinderen emotioneel en esthetisch moesten worden verheven door hen te omringen met architectuur, kunst, bloemen en direct contact met de natuur.'

'Het montessorionderwijs was oorspronkelijk bedoeld als een sociale interventie voor kinderen uit de onderklasse.'

Historisch onderzoek toont aan dat de kindgerichte beweging ruim ouder is dan het jaartal 1900 dat in handboeken wordt genoemd. Al in het vroeg 19e-eeuwse Groningen[15], maar ook in de latere vrijdenkersbeweging rond *De Dageraad* – denk ook aan Multatuli, leefde het ideaal van een kindgerichte pedagogiek. Domela Nieuwenhuis streed tegen christelijke gewetensdwang in het onderwijs. Hij wilde een moraal en pedagogiek ontwikkelen die losstonden van kerk en God en kinderen vrijheid geven. Na de Tweede Wereldoorlog werd dit atheïsme omgevormd tot het secularisme van het humanisme.

Aan de basis van deze vernieuwingen lag ook een fascinatie voor de natuur als opvoeder. Tot in de 19e eeuw werd de natuurlijke omgeving in West-Europa benaderd vanuit een utilitair perspectief: natuur diende getemd en gecultiveerd te worden voor economische groei. Door de invloed van Duitse Romantici als Goethe en Von Humboldt en Amerikaanse schrijvers als Emerson en Thoreau veranderde de houding tegenover de natuur. In Nederland brachten onderwijzers en natuurliefhebbers als Eli Heimans en Jac. P. Thijsse[16] een beweging voor natuurstudie op gang. Met Verkade-albums inspireerde Thijsse onderwijzers om met hun klassen de lokalen te verlaten en het bos, de heide of het Vondelpark in te trekken.
Parallel daaraan verrezen idealistische kolonies, waarvan Walden in Bussum, gesticht door psychiater en schrijver Frederik van Eeden, het meest tot de verbeelding sprak. Van Eeden wilde een zelfvoorzienende leefgemeenschap creëren waar intellectuelen, kunstenaars en arbeiders in gemeenschap van goederen samenwerkten op het land. Onderwijzers liepen weg met Van Eeden; wanneer hij lezingen hield over maatschappijhervorming, trok hij zalen vol volgelingen.
Sjoerd Karsten trekt een relativerende parallel met het heden. 'De persoonsverering rond figuren zoals Frederik van Eeden vertoont overeenkomsten met de manier waarop eigentijdse onderwijsfilosofen – zoals Gert Biesta, tegenwoordig door velen worden aanbeden.' Hoewel hij vindt dat Biesta goede kritische vragen stelt bij het rendementsdenken in ons onderwijs, waarschuwt Karsten voor de behoefte om telkens een nieuwe 'verlosser' op een voetstuk te hijsen.

Kunstenaarskolonies en ander idealisme

De vernieuwing van het onderwijs voltrok zich dus niet in een vacuüm, maar maakte deel uit van een internationale artistieke *avant-garde*. Rond de eeuwwisseling ontstond in Europa een netwerk van kunstenaarskolonies waar idealen van *Lebensreform*, anarcho-socialisme, modernistische kunst en onderwijsvernieuwing samenkwamen. In Zwitserland fungeerde de kolonie Monte Verità bij Ascona als middelpunt van de Europese tegencultuur. Daar kwamen vegetariërs, nudisten, anarchisten, theosofen en kunstenaars samen en bedreven ook biologische landbouw. In Duitsland vormde de kunstenaarskolonie Worpswede bij Bremen een vrijhaven. Het was daar dat dichter Rainer Maria Rilke het adagium formuleerde dat het motto van de reformbeweging zou worden: '*Du musst dein Leben ändern*.'
Ook in Nederland ontstond een netwerk van artistieke vrijhavens. Karsten: 'Plasmolen, bij Mook, was de Nederlandse kolonie die qua sfeer dicht bij Monte Verità kwam. Kunstenaars zoals Jacques van Mourik streken er neer om in eenvoud en contact met de natuur te leven en werken. Ook elders ontstonden kolonies van kunstenaars die de steden wilden verlaten en de natuur opzochten. Het Gooi bleek een plek voor kunstenaars en onderwijsexperimenten.[17] Laren was een kolonie waar de Eerste Humanitaire School gevestigd werd – de tweede kwam in Soest, en de lokale afdeling van de SDAP tot de meest "linkse" van het land behoorde met leden als dichter Herman Gorter, Franc van der Goes en dichteres Henriëtte Roland Holst.'

'Laren was een kolonie waar de Eerste Humanitaire School gevestigd werd.'

Naast deze kunstenaarskolonies ontstond vernieuwing op het terrein van de volkswoningbouw: de tuinstadgedachte. 'Onder aanvoering van SDAP-pioniers zoals wethouder Floor Wibaut en zijn zwager Keppler begon de volkshuisvesting in Amsterdam met de bouw van ruim opgezette tuindorpen, zoals tuindorp Watergraafsmeer, Betondorp, en tuindorpen in Amsterdam-Noord. Dat was ook elders het geval, waar architecten tuindorpen ontwierpen. Deze buurten werden ontworpen volgens de principes van de Engelse tuinstadgedachte, waarbinnen de kunstbeweging *Arts and Crafts* een rol vervulde. Arbeiderswoningen kregen grote ramen voor licht en lucht, een tuin om groenten te verbouwen, en een groenstructuur in de wijk. Bewust werden er in deze tuindorpen geen cafés toegelaten; de sociaaldemocratische elite wilde arbeiders beschermen tegen de verleidingen van alcohol en hen stimuleren tot een gezond leven en gemeenschapszin. Daarnaast verrezen er tuindorpen gesticht door fabrikanten, zoals Stork in Hengelo en

Filmstill uit film Maria Montessori.

Jacques van Marken in Delft. Van Marken zat samen met liberalen en Domela Nieuwenhuis in het landelijk comité om de "Sociale Kwestie" te onderzoeken. Deze patroons begrepen dat gezonde, goed gehuisveste en opgeleide arbeiders minder snel in opstand kwamen en productiever waren.'[18]

Rendementsdenken en reform

Wanneer we vanuit deze historie van de hervormingsbeweging kijken naar het hedendaagse onderwijs, stuiten we op een tegenstelling. Het huidige onderwijsdebat wordt beheerst door wat Sjoerd Karsten overdreven verwachtingen van wetenschap en technocratisch efficiëntie denken noemt: 'Wetenschappelijke deskundigen kunnen een rol spelen in het beleid, maar dat moet een beperkte rol blijven. Anders komen we in een technocratie terecht. Wat evidentie laat zien is niet altijd eenduidig. Deskundigen moeten bij hun leest blijven en tegenspraak dulden.' In een verlangen naar controle en meetbaarheid worden scholen afgerekend op rendementscijfers, Cito-scores, PISA-*rankings* en gestandaardiseerde protocollen. Bestuurders en onderwijsadviseurs hanteren een managementtaal waarin scholen als bedrijven in de markt worden gezet om hun marktaandeel te vergroten. 'Ik heb moeite met dat toontje van "uit onderzoek weten we dat", alsof daar de absolute waarheid vandaan komt; in een democratie moet er ruimte zijn voor dissidente geluiden. Als voormalig empirisch onderzoeker weet ik wat onderzoek waard is, maar ik heb nooit de illusie gehad dat je daarmee definitief weet hoe het moet. Dit soort effectiviteits-denken werkt dodelijk; het zorgt voor een vernauwing en vertekening van wat onderwijs kan zijn.'

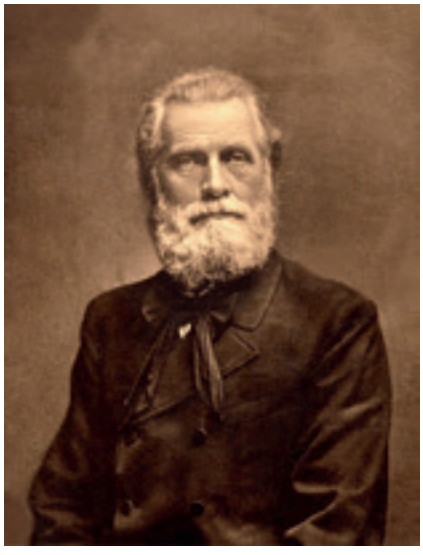
Wat leert de empirische wetenschap ons over de opbrengsten van het reformonderwijs? Karsten verwijst naar studies, waaronder een onderzoek waarin kinderen die via een lotingsysteem wel of niet werden toegelaten tot het Montessori Lyceum Amsterdam, gedurende hun schoolloopbaan werden gevolgd. De resultaten waren ontnuchterend en bevrijdend, vindt hij. 'Allereerst leveren die scholen geen significant cognitieve verschillen op. »

Uit vergelijkingen met onderwijsloopbanen op andere scholen blijkt dat kinderen niet aantoonbaar zelfstandiger worden. De pretentie dat reformscholen “superieure” kinderen afleveren, klopt empirisch gezien niet. Daar staat tegenover dat die scholen hoger scoren op schooltevredenheid en welzijn. Leerlingen op hervormingsscholen gaan met meer plezier naar school, ervaren minder schoolstress en voelen zich serieuzer genomen als mens. Niet onbelangrijk in een tijd waarin duizenden kinderen in Nederland thuiszitten met schooltrauma's en *burn-out*verschijnselen.'
Zoals onderwijskundige Graham Nuthall aantoonde, beslaat het specifieke vernieuwingsonderwijs in de meeste landen circa 10% van het totale onderwijsaanbod. Dat biedt volgens Karsten een voordeel. 'Omdat zij een minderheid van tien procent vormen, kunnen deze scholen fungeren als een waardevol "maatschappelijk laboratorium", een dissident geluid. Zij mogen wat mij betreft de grenzen blijven opzoeken, om zo het reguliere middenveld te blijven inspireren en scherp te houden.'

‘De pretentie dat reformscholen “superieure” kinderen afleveren, klopt empirisch gezien niet.’

Dissidente kleinzoon van 'rode' onderwijzer

Om de blik van Sjoerd Karsten op het onderwijsverleden te begrijpen, moeten we ook kijken naar zijn levensloop. Deze leest als een polderversie van het leven van de Russische prins Kropotkin[19]: een man die geboren werd in de elite, maar zijn leven wijdde aan de strijd voor sociale rechtvaardigheid en de woede over ongelijkheid. Karsten werd geboren in een bevoorrecht milieu met twee gestudeerde ouders. In zijn stamboom kwamen veel onderwijzers voor. Over zijn betovergrootvader Jan werd door onderwijsinspecteur Wijnbeek positief geschreven. Jan Karsten stond in 1844 voor een klas van 200 kinderen. Volgens de inspecteur behoorde hij tot degenen die de 'verbeterde leeswijze' hadden ingevoerd, en de bedaardheid van Karsten was van invloed op de orde, stilte en aandacht van de kinderen. Dichter bij deze tijd was Sjoerds grootvader van moederszijde een 'rode' onderwijzer uit de Rotterdamse wijk Tuindorp Vreewijk[20]. Deze grootvader was lid van de Sociaaldemocratische Onderwijzersvereniging, promoveerde *cum laude* in de Franse Taal- en Letterkunde en klom op tot directeur van de Rijks-HBS op de Linkermaasoever, ‘een sociale springplank voor arbeiderskinderen’, vertelt Karsten.
Binnen het gezin Karsten volgde alleen zijn oudste broer in de voetsporen van zijn vader. Sjoerd volgde de lijn van zijn rode grootvader. Hij studeerde culturele antropologie en sociologie in Leiden, werd actief in de Derde Wereldbeweging en Vietnam-protesten, en sloot zich aan bij de Communistische Partij van Nederland (CPN). Vanwege zijn communistische sympathieën werd Karsten in de jaren 70 en 80 geschaduwd door de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD). Toen hij jaren later zijn BVD-dossier opvroeg, schrok hij van de inbreuk op zijn privéleven, vertelt hij. 'Mijn politieke verleden zorgde er bovendien voor dat ik bij mijn eerste sollicitatie aan de Universiteit van Amsterdam[21] om politieke redenen werd geweigerd, waarna ik noodgedwongen enige tijd werkloos bleef. Samen met Jan Brands, Guus Egas en Ed Wendich vormde ik in Leiden de "Bende van Vier", die *Naar een materialistische onderwijssociologie* publiceerde. In opdracht van PvdA-onderwijsminister Jos van Kemenade voerden we in de jaren 70 onderzoek uit naar sociale ongelijkheid en belemmeringen voor arbeiderskinderen in het onderwijs.’

Domela Nieuwenhuis.

‘Onderwijs is geen persoonlijk imperium; het is een maatschappelijk goed dat plezier in het leren moet overbrengen.’

Karstens politieke en maatschappelijke opstelling bleef links. Hij beschouwt zich net als zijn moeder als humanist. Toen hij later actief werd binnen de PvdA, waar hij samen met Wim Meijnen voor de Wiardi Beckman Stichting een pleidooi hield voor meer aandacht voor sociale ongelijkheid, stapte hij op toen de partij om electorale redenen weigerde een standpunt in te nemen over de Armeense genocide. Ook in zijn rol als toezichthouder in het onderwijs weigerde hij om een vergoeding te incasseren. ‘Ik had een behoorlijk salaris. Bovendien kom ik uit een bevoorrecht milieu. Het grootste voorrecht dat ik daaraan heb overgehouden is mijn zelfbewustzijn. Ik heb van huis uit nooit ontzag gehad voor autoriteit of voor bestuurders die gewichtig doen. Je prikt door die “hotemetoten” heen die alles in de ik-vorm zeggen. Onderwijs is geen persoonlijk imperium; het is een maatschappelijk goed dat plezier in het leren moet overbrengen.’ In die relativering schuilt de kern van Sjoerd Karstens onderwijsfilosofie. Onderwijsvernieuwing

heeft geen behoefte aan 'verlossers' of 'redders', zware dogma's of technocratische blauwdrukken. Het heeft behoefte aan een open, kritische en humanitaire grondhouding waarin het kind mag emanciperen, de leraar de ruimte krijgt om vanuit vakmanschap te onderwijzen, en de school een veilige gemeenschap vormt. Dat is de blijvende, levende erfenis van een eeuw reformonderwijs, zegt hij, 'als we de moed hebben om ons van de verlossers te bevrijden.'

1. https://www.sjoerdkarsten.nl
2. Jenga is een spannend behendigheidsspel waarbij spelers om de beurt een houten blokje uit een gestapelde toren trekken en deze bovenop leggen. Het doel is om de toren niet te laten omvallen.
3. De *Lebensreform* (1880-1930) was geen gecentraliseerde politieke organisatie, maar een diffuus maar ideologisch coherent netwerk van cultuurcritici, artsen, filosofen en gemeenschapsstichters. De beweging kwam vooral op in Duitsland en Zwitserland, maar verspreidde zich over heel Noordwest en Centraal Europa. Deelnemers deelden een afkeer van de fysieke en morele degeneratie die zij weten aan het moderne, verstedelijkte leven.
4. Tussen grofweg 1890 en 1940 werd onder 'humanitarisme' een veelheid van organisaties in Nederland en daarbuiten verstaan die zich het lot van alle levende wezens aantrokken, zoals vegetarisme, vredesbeweging, drankbestrijding, Rein Leven, dierenbescherming en anti-vivisectie.
5. Anarcho-socialisme, vaak sociaal-anarchisme genoemd, is een libertaire ideologie die streeft naar een klasseloze, staatloze samenleving. Het verwerpt zowel kapitalistische privé-eigendom als autoritaire staatsmacht, en pleit voor collectief of gemeenschappelijk eigendom van productiemiddelen. Het combineert individuele vrijheid met sociale solidariteit.
6. De Reformpädagogik is een onderwijsbeweging (ca. 1890–1933) die ontstond als reactie op het autoritaire en rigide klassieke schoolsysteem. Ze stelt het actieve, creatieve en zelfstandige kind centraal. Kernconcepten zijn holistische ontwikkeling, ervaringsgericht leren en individuele ontplooiing.
7. Hendrik Gerhard was de eerdergenoemde kleermaker en door Domela als 'de knapste loonslaaf' aangeduid.
8. De Eerste Internationale (officieel: Internationale Arbeiders-Associatie) was een internationaal verbond van vakbonden en socialistische partijen, opgericht op 28 september 1864 in Londen. Doel was de eenwording en emancipatie van de arbeidersklasse. Karl Marx speelde er een hoofdrol en stelde het oprichtingsmanifest op.
9. Leon van Gelder (1913-1981) was als eerste hoogleraar onderwijskunde verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen en wordt gezien als een van de grondleggers van de onderwijskunde.
10. De Nederlandse Onderwijzers Vereniging (NOV) was een prominente Nederlandse onderwijsvakbond die in 1946 ontstond uit een fusie van het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (NOG) en de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO). In 1966 fuseerde de NOV verder tot de Algemene Bond van Onderwijzend Personeel (ABOP), wat uiteindelijk leidde tot de oprichting van de huidige Algemene Onderwijsbond (AOb) in 1997.
11. Officieel De Weezenkas, op 16 februari 1896 door vrijdenkers als de onderwijzer A.H. Gerhard opgericht, ook bekend is als medeoprichter van de SDAP. Sjoerd Karsten schrijft erover, zie voetnoot 20.
12. De Humanitaire School in Laren werd in 1903 opgericht door hoogleraar en christen-anarchist prof. dr. Jacob van Rees. Deze baanbrekende, vernieuwende school stond in het teken van humanisme, zelfwerkzaamheid en natuur, en is de directe voorloper van de huidige Larense Montessori School.
13. Wijbrecht (Brecht) Willemse (1897-1984), na de Tweede Wereldoorlog getrouwd Van de Muijzenberg, was een Nederlandse montessori-onderwijzeres, communistisch politica en verzetsstrijdster tijdens de Tweede Wereldoorlog. Als zeemansdochter was ze ook betrokken bij de kolonie Walden van Frederik van Eeden en na de Tweede Wereldoorlog voor de CPN lid van de Tweede Kamer.
14. De Nederlandsche Vereeniging 'Schoonheid in Opvoeding en Onderwijs' werd opgericht in 1904 en bloeide in de eerste decennia van de 20e eeuw. De vereniging was nauw verweven met de onderwijsvernieuwing (Reform-pedagogiek) en de wens de arbeidersklasse te verheffen via kunst en cultuur.
15. Van Essen, Mineke (2021). Onderweg naar 1832. Een groepsbiografie uit de Groningse school, Uitgeverij Van Gorcum
16. Meulen, Dik van der (2025). Meester in het paradijs. Jac. P. Thijsse en het landschap, Uitgeverij Querido
17. Emmelot, Yolande en Karsten, Sjoerd (2024). *Naar de natuur. Wandelen in en rond kunstenaarskolonies*, Uitgeverij Gegarandeerd Onregelmatig en hun eerdere gids *Op schoolreisje*, bij dezelfde uitgever
18. Emmelot, Yolande en Karsten, Sjoerd (2026). Dwalen door een ideaal. Wandelen langs tuin- en fabrieksdorpen, Uitgeverij Gegarandeerd onregelmatig.
19. Kropotkin, Peter (1902/2013). Memoires van een revolutionair, Uitgeverij Schokland en Mutual Aid. A Factor of Evolution (1902/2006), Doverpublications. Kropotkin woonde als vluchteling lang in Londen en onderhield daar ook nauwe contacten met grondleggers van de aan de reformbeweging verwante Arts and Crafts (ontwerper William Morris) en de Tuinstad-beweging (stedenbouwkundige Ebenezer Howard).
20. Karsten, Sjoerd (2019). De rode bovenmeester. De humanistische pedagoog en sociaaldemocratische politicus A.H. Gerhard, 1858-1948, Humanistisch Historisch Centrum Papieren Tijger. Karstens proefschrift in 1986 had de titel 'Op het breukvlak van opvoeding en politiek. Een studie naar socialistische volksonderwijzers rond de eeuwwisseling'.
21. In 2005 werd hij op de UvA alsnog hoogleraar Onderwijswetenschappen, naast zijn werkzaamheden op het Kohnstamm Instituut sinds 1979. In 2014 ging hij met emeritaat.